

BATILILAŞMA SÜRECİNDE SEBİLÜRREŞAD DERGİSİ(*)

Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi

Adnan GÜL (**)

Özet

Son iki yüzyıllık bir süreci içerisine alan Batılılaşma problemi, Türk devlet ve toplumunu modernleşme yolunda siyasî ve sosyo-kültürel açıdan en çok etkileyen bir olgudur. 18. yüzyılda başlayan yenileşme olgusu, üzerindeki tartışmanın günümüzde dahi bitmediği bir fikir çatışmasına neden olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'de yayın hayatına başlayan Sebilürreşad Dergisi, 1965'e kadar uzanan bir fikir hayatı yaşamıştır. Derginin II. Meşrutiyet, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet dönemlerini yaşamış olması adeta 20. yüzyıldaki Türk fikir hayatının bir laboratuvarı gibi değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Sebilürreşad, tüm yayın dönemlerinde İslâmcı bir yayın politikası takip etmiştir. Özellikle Batılılaşma hareketlerinde Avrupa toplumlarının taklit edilmesi gerektiğini vurgularken, millî değerlere sahip çıkmanın önemini üzerinde durmuştur. Sebilürreşad, İslâmcılığı fikir olarak işleyerek İslâm'ın kişi ve toplum hayatını kuşatabilecek bir sistem olduğu tezini ileri sürmüştür. Bu durum İslâmcılık akımının Batı medeniyetine karşı siyasî, sosyal ve kültürel olarak alternatif çözüm üreten bir sistem olduğu iddiasını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, Modernleşme, Dergi, Yayın, Toplum, Aydın, Özgürlük

*During the Period of Westernisation Sebilurresad Periodical
Historical, The Policy of Publication and The Sistem of Idea*

Absract

During the period of last two centuries, Westernization is one of the most effective phenomena which influenced Turkish State and Society in terms of politics and socio-cultural life. This modernization movement starting in the eighteenth century caused an intellectual quarrel up to now. Actually, Sebilurresad had lived a very wealthy intellectual life from the time of the second Constitutional period in 1908 up to 1965. Our well known periodical is considered as a laboratory of the Turkish intellectual life because of its publication period containing the Constitution, the Balkan Wars, the First World War and the Republic. During this long period of publication, Sebilurresad had kept going its Islamic point of view. In terms of westernization it emphasized not to imitate European society unconsciously, besides insisting on the protection of the national values. With this mind, it reacted strongly against all the movements conflicting national and Islamic principles. According to it, Islam had the capacity to surround individual's personal and social life.

Key Words: Westernisation, Modernisation, Periodical, Publication, Society, Intellectual, Freedom

*) Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde 01 Şubat 2006 tarihinde Doktora tezi olarak kabul edilen "Sebilürreşad (Sırat-ı Mustakim) Dergisi'ne Göre Batılılaşma Problemi" adlı tezin ana muhtevasına bağlı kalınarak hazırlanmıştır.

**) Dr., Tarihçi - Yazar (e-posta: adngul@hotmail.com)

Giriş

XVIII. yüzyılda başlayan Türk yenileşme hareketi, devlet kurumlarını ıslah etmeye yönelik bir hareket olarak ortaya çıkmış; istenilen sonucun alınamaması ve Avrupa karşısındaki gerilemenin devam etmesi üzerine köklü değişikliklere yerini bırakmıştır. Batı toplumlarının siyasî ve sosyo-kültürel kurumları bir kurtuluş ve yenilik unsuru olarak görülerek ıslahat ve yenileşme hareketinin Batılılaşmaya dönüşmesi Avrupa'nın kurum ve kuruluşlarının Osmanlı Devleti'ne girmesine neden olmuştur. Böylece 1839 *Tanzimat Fermanı* ile Avrupa hukuk sistemine; 1856 *Islahat Fermanı* ile azınlıklar hukukuna; 1876 I. *Meşrutiyet* ile de Avrupa anayasal sistemine geçiş yapan Osmanlılar, devletin siyasî sistemini yenilerken zihniyet ve anlayışta aynı değişimi gerçekleştirememiş, milliyetçilik, demokrasi, sanayii inkılâbı ve sömürgecilik faaliyetlerinin de etkisiyle devletin parçalanmasını önleyememiştir.

II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamında yayın patlaması yaşayan Osmanlı basının dünyası, birçok gazete ve derginin yayın hayatına başlamasını müşahade etmiştir. Bu yayınların bir kısmı siyasî belirsizlikler ve sosyo-kültürel kargaşa ortamında, devlete ve millete kurtuluş formülü hazırladığı iddiasında bulunan yayın organlarıdır. Bunlardan biri de *Sebilürreşad Dergisi*'dir. Sebilürreşad, yayın politikası olarak takip ettiği İslâmcılık akımını fikren işlemeye çalışan bir dergidir. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile siyasî güç ve dayanağını kaybeden İslâmcılık akımı, tüm işlevini yitiren bir ideoloji olarak kaybolup gitmemiş, özellikle Sebilürreşad'ın yayınlarında Batı'nın sistemine bir alternatif olarak İslâmcı-millî düşünce anlayışıyla varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Sebilürreşad, İslâmcılık akımının fikren sistemleşmesinde ve İslâmcılığın kuramsal çerçevesinin çizilmesinde yayınlarıyla büyük katkıda bulunmuştur.

Sebilürreşad, 1908'den 1965'e kadar -kesintiler hariç- çok uzun dönem yayın hayatını devam ettirmiştir. Bundan dolayıdır ki en karmaşık ve uzlaşmaz dönemini yaşayan Türk fikir hayatının detaylı bir tahlile tâbi tutulabilmesinde Sebilürreşad dergisi, önemli bir yayın organıdır. Dergi, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet Türkiye'si'ne uzanan Batılılaşma çizgisinde devlet-halk-aydın arasındaki ilişkilerin bir nevi tarihî vesikası hükmünde oluşundan dolayı özellikle Cumhuriyet döneminde sosyo-kültürel, fikrî, hukukî ve siyasî açıdan tarihî bir analiz yapılmasına imkân sağlayacak niteliğe sahiptir.

Sebilürreşad'ın Yayın Hayatına Başlaması

Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Dergisi, Mehmet Akif (Ersoy), Ebu'l Ula Zeyn el-Abidin (Mardin), ve Eşref Edib (Fergan) tarafından 14 Ağustos 1324 (1908)'de¹ yayın

1) Derginin neşriyata başlama yılının 1908 olduğunda bir ihtilaf olmamakla birlikte ay olarak tereddüt- lü rakamlar vardır. Buna göre *Türk Ansiklopedisi*, (C.23, Sayı:251) başlangıç olarak 27 Aralık 1908'i verirken; *Tanzimat'tan Günümüze Türk Ansiklopedisi* ise Eylül 1908'i vermekte. Bu arada İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* adlı eserinde derginin başlangıç tarihi 14 Ağustos 1908 verilmektedir. *Ana Britanica* da bu tarihi teyit etmektedir. *Sırat-ı Mustakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi* çalışmasını yapan Abdullah Ceyhan da bu tarihi desteklemektedir. Bizim yaptığımız araştırmaya göre de derginin ilk sayısının tarihi olarak 14 Ağustos 1908 tarihi doğrudur. Bu ilk sayı *Millî Kütüphane*'de *Sebilürreşad*, Cilt:1, Sayı:1, Yıl:1324 (1908), Ay: Ağustos olarak bulunmaktadır.

hayatına Sırat-ı Mustakim adıyla başlamıştır. Derginin kurucuları arasında bulunan ve Mart 1965'te kapanışına² kadar dergiyle bütünleşen bir isim olan Eşref Edip, bu dönemi dolayısıyla II. Meşrutiyet'in ilanını şöyle ifade ediyor: "10 Temmuz 1324 (1908) memleket yerinden oynadı. Sanki kıyamet koptu. Eli kalem tutan ortaya atıldı. Gazeteler, mecmualar, Bâb-ı Âli'yi doldurdu. Biz de tasavvur ettiğimiz muhayyel mecmuamızı neşretmek hevesine düştük."³ Böylece Sebilürreşad Dergisi, II. Meşrutiyet döneminde yayın hayatına başlamış oldu. Yayın kurulu Eşref Edip'in Hukuk Mektebi'nden arkadaşları, fikir çevresi ve hocaları idi. Bunlar arasında, Ebu'l Ula Zeyn el Abidin (Mardin), Mardinzade Arif Bey, Şeyhülislâm Musa Kazım, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmet Naim Bey, Bereketzade İsmail Hakkı Bey, Mehmet Akif, Şeyh Muhammed Abduh, M. Şemseddin (Günaltay), Akçoraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Mithat Cemal⁴ yer almaktadır. Ayrıca bunlara ilaveten Sadrazam Said Halim Paşa, Muhammed Hamdi Yazır, gibi siyaset ve fikir alanında önemli şahsiyetler Sebilürreşad'ın yayınlarına katkıda bulunmuşlardır⁵. Sebilürreşad'ın o dönemin üst düzey İslâmcı aydınlarıyla yayın yapması konusunda Stanford Shaw: "İslâmcı gruplar içinde en entelektüeli olup, dergi Meşrutiyetin İslâm demokrasisi ile uyduğu fikrini savunuyordu"⁶ demektedir.

Eşref Edib⁷, derginin ilk sayısının çıkışındaki duygularını ifade ederken: "Bismillah deyip işe başladık. 14 Ağustos 1324 (1908) Perşembe günü ilk nüsha çıkınca Bâb-ı Âli

2) Derginin son sayısının tarihi konusunda da ihtilaf vardır. Türk Ansiklopedisi bitiş tarihi olarak 1963'ü verirken Millî Kütüphane'de Sebilürreşad'ın 1963'ten sonraki sayılarının kayıp olmasından dolayı bir hataya düşüyor. Bkz. *Türk Ansiklopedisi*, C.23, Sayı:251. Yine aynı hataya Ana Britanica da bir yıl fazla göstererek (1966) düşmektedir. Bkz. *Ana Britanica*, C. VIII, s. 517. Bu konuda yaptığımız araştırmada derginin son sayısının Mart 1965'te çıktığı tesbit edilmiş olup bu konuda *Sırat-ı Mustakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi* çalışmasını yapan Abdullah Ceyhan da bunu teyit etmektedir.

3) Eşref Edip, *Sebilürreşad*, C:10, S:238, s.200.

4) Nevzad Ayazoğlu, *Sebilürreşad'ın Geçirdiği Safhalar*, *Sebilürreşad*, C:12, S: 276, s. 40.

5) İlerleyen yıllarda derginin 3. dönemi olarak bilinen 1948-1965 arasında Sebilürreşad'da çeşitli kişiler yazı yazmaya devam edecektir. Bunlar arasında bir kısmı süreklilik göstermese de şu yazarları sayabiliriz: Muhammed İkbâl, Peyami Safa, Ali Fuat Başgil, Adnan Menderes, Mümtaz Turhan, Osman Turan, İsmail Hami Danişmend, Yılmaz Öztuna. Yayın hayatında yazarlar yelpazesini oldukça geniş tutan Sebilürreşad, her ne kadar tek sesli yayın politikasına düşme gayreti içinde olsa da ; bilim, felsefe, sanat, tarih, edebiyat, eğitim ve din sahasında yaptığı yayınlarda tam bir objektiflik vasfı taşıyıp taşımadığı tartışılır.

6) Stanford Shaw (Çeviren Mehmet Harmanlı), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt:2, e yay. İstanbul 2000, s.366.

7) Sebilürreşad dergisinin hem sahibi hem de 1908'den 1965'e kadar yayın politikasını yönlendiren bir isim olan Eşref Edib, Batı Trakya'da, bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Serez'de, Türkistan muhaciri bir ailenin çocuğu olarak 1882'de doğdu. Uzun ve fikir dolu bir hayat süren Eşref Edib, 1971'de 89 yaşında iken İstanbul'da vefat etti. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde İslâmcı basınım önde gelen şahsiyetlerinden olan Eşref Edib'in babası İslâm Ağa ve annesi Nefise Hanım, onu Serez'de sibyan mektebi ve ardından rüştiyede okuttu. Bir yıl *Mahkeme-i Şer'iyye* katibi olarak çalışırken idâdiyi bitirdi. Yüksek eğitim için İstanbul'a giden Eşref Edib, 1902'de sınavla *Mekteb-i Hukuk*'a kaydoldu. Bir taraftan da dinî alandaki eğitimine ara vermemek için medreseye devam etti. 1912'de İstanbul *Hukuk Mektebi*'ni bitirdi. Daha sonra hukuk dalındaki tahsiline devam eden Eşref Edib, ihtisasını bitirerek hukuk doktoru oldu. Eşref Edib, İstanbul'da fikrî çevresini hızla genişleterek kısa sürede etkili kişilerle beraberlik kurdu ve onların sohbetlerinde kendini yetiştirmeye ça-

alt üst oldu. 24 saat sürmedi on binlerce nüsha yağma edildi. Tekrar bastık yine bitti. Arkasından ikinci nüsha çıktı. Az zamanda İškodra'dan Bağdat'a ve Yemen'e kadar bütün memleket *Sirat-ı Müstakim (Sebilürreşad)* ile doldu"⁸ diyor. Sebilürreşad'da çeşitli zamanlarda İslâmcı görüşe sahip olmayanlar da yazı yazmıştır. Bu durum derginin yayın politikasında çok sesli olma ve taassuba dalmama gayretiyle açıklanabileceği gibi şartlar gereği milliliğin ağır basmasının dolayısıyla İslâmcılık ile milliyetçiliğin dergi bünyesinde bütünleştirilmiş olmasının da büyük rölü vardır. Özellikle I. Dünya Savaşı, Mondros Mütarekesi ve Millî Mücadele dönemleri böylesine bir fikrî bütünleşmenin yaşandığı dönemdir. Sebilürreşad'da bu durum anlatılırken: "*Sebilürreşad, Umumi Harbin ilk haftalarında artık İttihad-i İslâm fikrini daha açık ileri sürmeye başladı. Cihat fetvalarını neşrettiği nüshalarında bütün Müslümanlara cihadın farz olduğunu yazdı*"⁹ Ayrıca: "*Balkan muharebelerindeki fecayii Sebilürreşad kadar en acı feryatlarla bütün dünyaya haykıran, gönülleri heycana veren hangi bir neşir vasıtası vardır? Felaketli günlerin en tehlikeli, en yeşil dakikalarında Sebilürreşad gönüllere ümit ve teselli vermiş, İslâm şehametini ve Türk şecaatini terennüm etmiştir: -Korkma, cehennem olsa göğsümüzde söndürürüz. Bu yol ki hak yoludur dönme bilmeyiz, yürürüz- demiş, ruhları çözülmekten korumuştur*"¹⁰ denmektedir.

Sirat-ı Mustakim adıyla 1324'te (1908) çıkan dergi, din, felsefe, edebiyat, hukuk konularında yayın hayatını sürdürmüştür. Derginin 16 sayfalık ilk sayısının makale başlıkları derginin yayınları ve düşünce sistemi hakkında bilgi verecektir. *Hürriyet-Müsavat* (Musa Kazım), *Safha-yı Hayattan* (M. Akif), *Tarih-i Dini İslâm'dan Bir Sahife* (Mahmud Esad), *Sure-i Şura* (Ebu'l Ula Mardin), *Hikmet-i Hukuk-u İslâmiye* (Meclis-i Maarif Reisi: Haydar Efendi) vs¹¹.

Sebilürreşad, yayın çalışmalarında sadece Osmanlı sınırlarını hedef edinmemiştir. Takip ettiği İslâmcılık fikrinin etkisiyle tüm dünya Müslümanlarının birlik ve ilerlemesini temel yayın politikasının esası yapmıştır. Bunda II. Abdülhamit'in devlet bazında İslâmcı politika takip etmesinin rolünün olduğu kadar İslâm'ın bilimsel, reformcu ve ilerici olduğu iddiasının da etkisi büyüktür. Bu konuda *İslâm'ın Siyasallaşması* adlı eserinde Kemal Karpat, II. Abdülhamit'in İslâm'ı bilim ve ilerlemeye açık bir din olarak gördüğünü, Müslüman aydın ve sözcülerinin reformcu ve ilerici inançlarını yansıttığını belirtirken aynı zamanda sultanın teokrasiyi savunduğuna dair bir delilin bulunmadığı id-

İşti. Bunlar arasında Mehmet Akif, Ebu'l Ula Mardin, Dahiliye Vekili Hacı Adil Bey, Sadrazam Hakkı Paşa sayılabilir. Eşref Edib'in, gerek fikir çevresinde gerekse devlet kademelerinde nüfuzlu kişilere olan yakınlığı 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan özgürlük ortamında yayıncılık çalışmalarını kolaylaştırıcı bir etkisi olacaktır. 1908-1965 arasında arada çeşitli kesinti dönemleri hariç olmak üzere uzun bir yayıncılık yapan Eşref Edib, İslâmcı kimliğinden hiç taviz vermemiş ve bu tutum derginin çeşitli dönemlerdeki kapanışlarında etkili olmuştur. Tüm yayın hayatı boyunca Eşref Edib, yazılarını çoğu zaman imzasız yazmıştır. Bu tür yazılar daha çok derginin başyazıları olup Sebilürreşad imzalıdır. Bkz. *Sebilürreşad*, Sayı:306 s.93; *Sebilürreşad*, S:238, Yıl:1956 s.200; Caner Arabacı, a.g.m. s.96; *Ana Britanica*, C.VIII, İst. 1988, s.517.

8) Eşref Edip, *Sebilürreşad*, C:10, S:238, s.200-201.

9) Ayazoğlu, a.g.s., s.41.

10) *Sebilürreşad*, C:9, S:201, s.2.

11) *Sebilürreşad*, C:1, S:1, Yıl:1324.

diasını da ileri sürüyor. Karpat, buna dayanak olarak da II. Abdülhamit'in: "Din ve bilim her ikisi de inançtır" sözünü gösteriyor¹². II. Abdülhamit döneminde siyasî alanda dünya Müslümanlarının birleştirilmesi gayesini taşıyan İslâmcılık akımı, Sebilürreşad yayınlarında fikir boyutu ile varlığını sürdürmeye çalışmıştır.

Sebilürreşad'ın Meşrutiyet, Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde takip ettiği yayın politikasında çizgisinden sapma yoktur. Sadece İttihat ve Terakki (1913-1918) ve Cumhuriyet dönemlerinde (DP iktidarı dönemi 1950-1960 arası hariç) üslubunda ve dilinde biraz yumuşama vardır. Dergi, 1908'den 1965'e kadar İslâmcı-millî yayınlarını sürdürmüş hatta Osmanlı döneminden kalan *siyasî İslâmcı* bir üslup alışkanlığıyla tüm dünya Müslümanlarının yaşadığı beldelerden haberler ihtiva eden köşe yazıları her sayıda yayınlanmıştır. Türkiye'deki Müslümanlar dünyanın çeşitli bölgelerinde esaret altında yaşayan Müslümanlar hakkındaki bilgileri çoğu zaman Sebilürreşad sayfalarından öğrenmiştir. Aynı zamanda Pakistan, Endonezya, Cezayir, Mısır ve Irak'taki Müslüman aydınların da makaleleri Sebilürreşad'da yayınlanarak İslâmcılık fikren tesis edilmeye çalışılmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Sebilürreşad'ın yayınlarında sadece bilgilendirmeye yönelik yayınlar yoktur. İşlenen konu ne olursa olsun Batı medeniyetinin İslâm toplumunu sömürgeleştirmesinin önüne geçme temel esastır. Bunu bazen Batı ve İslâm toplumlarının sosyal ve siyasî sistemlerinin karşılaştırılması şeklinde, bazen de ahlak ve kültür ağırlıklı ders ve nasihat verici bir metotla yapmıştır. Dolayısıyla Sebilürreşad, aslında Batılılaşmanın siyasî, sosyal, kültürel, bilimsel ve teknolojik her yönüyle ilgilenerken topluma adeta bir fikir babalığı rolünü oynamıştır. Bu konuda derginin, kendi ifadesine başvuracak olursak: "Sırat-ı Mustakim'in neşrinden yegane maksat Müslümanların intibahına ve İslâm'ın tealisine hizmettir. Onun için bu hususta elden gelen fedakarlığın sağlanacağı tabiidir. Ancak bu gayeye vusul için aynı fikrin, aynı maksadın hadimi bulunan zevatın elbirliği ile çalışması lazım geliyor ki bu da cumhur-u karinin teksirine himmetten ibarettir"¹³.

Sebilürreşad'ın yayınlarında İslâm'a sıra dışı bir yakınlık görülür. Bu yakınlık geleceği, klasik, teslimiyetçi anlayışa dayanan bağlılık değildir. İslâmcılık fikrinin esasını oluşturan; *Kur'an'ı asrın idrakine söyletmeyi hedef alan* bir yöneliştir. Sebilürreşad, yayınlarda sürekli ilerleme ve gelişmeden yana olduğunu iddia ederken bu ilerleme ve gelişmenin temel potansiyel enerjisinin İslâm ile kazanılabileceğini ve dinî bir samimiyet yakalanmadan ilerlenemeyeceğini vurgulamaktadır. Derginin bu konuda birçok yazılarının özü "*Müslümanların terakkileri İslâm'a sarılmalarına bağlıdır. Tam Müslüman olmadıkça Felah yoktur. Ye'se düşenler Müslüman değildir*"¹⁴ esasına dayanmaktadır.

Sebilürreşad, rejim anlayışı itibariyle isimlerden çok muhtevaya önem verdiği görülmektedir. Bu açıdan Cumhuriyet ve demokrasi gibi insanlara kendilerini gerçekleştirmeye

12) Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay, İstanbul 2004, s.320.

13) *Sebilürreşad*, C:I, S:183, Yıl: 1327 s.1; Bkz. Caner Arabacı, "Eşref Edip (Fergan) ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslâmcılık VI*, İstanbul 2004, İletişim yay. s.120. Derginin Sebilürreşad adını aldığı 1912'deki ilk sayısıdır. Derginin yayın politikası ve amaçlarının ifade edildiği bu 2. dönemde derginin tavizsiz tutumu ile İttihat ve Terakki'nin tek parti hakimiyeti Sebilürreşad için kapanışlar dönemini açacaktır.

14) Arabacı, a.g.e., s.125.

şansı tanıyan idarî sistemlere yakınlık duymaktadır. Bu yüzden dergi önce Meşrutiyete, ardından Cumhuriyete sahip çıkmış ve benimsemiştir¹⁵. Ona göre önemli olan rejimin işlemesi ve muhtevasının hangi değerlerden yararlanacağıdır. Bu yüzden Sebilürreşad, dindar Cumhuriyetçidir denebilir. Cumhuriyetin ilan edildiği ilk yılda henüz Teşkilat-ı Esasiye olarak bilinen Anayasa'da "*Devletin dini Din-i İslâm'dır*" ibaresinin bulunduğu zamanda Sebilürreşad, rejime bakışını ifade ederken: "*Türkiye, bir Cumhuriyet-i İslâmiye'dir. Türkiye Cumhuriyeti Alem-dar-ı İslâm'dır. Bundan ayrılması mümkün değildir. Cumhuriyet, en hakiki devlet-i İslâmiye olduğundan bilâ sâir düvel-i İslâmiye'den ziyade ruh-u İslâm'a tevfik-i hareket etmişizdir.*"¹⁶ şeklinde açıklıyor.

Klâsik ve gelenekçi bir İslâmcı yayın organı olmayan Sebilürreşad'da İslâmcılığın yanı sıra milliyetçiliğin de ağırlıklı olarak işlendiğini görmekteyiz. Fakat bu kaynaştırılmış bir üsluptur. İrkçi bir anlayıştan uzak olan dergi, millî değerleri İslâmî esaslarla birlikte işler. Türk toplumunun ruhunun ve manasının İslâm, maddesinin ve tâbiyetinin Türklük olduğunu, her ikisinin birbirini tamamladığını kabul eder. Bu yüzden Türk toplumunun İslâm dini ile ilgili görüşlerini belirtirken: "*Türkler bütün milletlerin gözbebeğidir. Akvam-ı İslâm içinde en iyi Müslüman, Türklerdir. İslâmiyet her milletten ziyade Türkün fıtratına uygun gelmiştir. İslâm'ı yükseltecek milletlerin başında Türkler gelir*"¹⁷ denmektedir. Bu yüzden Sebilürreşad'ın sayfaları özellikle Rusya'dan İstanbul'a gelen yazar, şair gibi bütün millî hassasiyeti olan aydınlara açıktır. Bunlar arasında İsmail Gaspiralı, Abdürreşit İbrahim, Ayaz İshakî, Ağaoğlu Ahmet sayılabilir. Derginin Müslüman Türklerle ilgili yayınları başta Azerbaycan olmak üzere Türk dünyasında büyük ilgi uyandırmıştır¹⁸. Türklük âlemi üzerine çalışmaları olan araştırmacılar Sebilürreşad'ın katkıları ile *Dar'ül Fünun* ve *Mekteb-i Mülkiye* binasında bir araya gelerek bir *Türk Derneği* oluşturmuşlardır. Bu derneğin amacı Türk milletinin tarihini, eserlerini, dil, edebiyat, etnoğrafya ve toplumsal yapılarını ortaya çıkararak dünyaya tanıtmaktır. Sebilürreşad, bu derneğin kendi deyimiyle *vasıta-i neşr-i efkârı* görevini üstlenmiştir. Bunu yaparken de Türkçe'nin sadeleşmeyle fesâhet ve zerâfetini kaybetmeyeceği görüşünü benimsemiştir¹⁹.

15) Sebilürreşad İslâmcılık ideolojisi çerçevesinde Meşrutiyet konusuna değinirken Meşrutiyet'in bizzat kendisini değil; Osmanlı Devleti'ndeki uygulamalarına yönelik tenkidlerde bulunmuştur. Meşrutiyetin Osmanlı toplumu için sağlayacağı faydanın hayal kırıklığı ile neticelenişini şu şekilde açıklıyor: "*Kanun-u Esasi* sayesinde hür insanlar, faziletli, iffetli ve doğru vatandaşlar sırasına gireceğimizi ümit etmiştik. Yazık ki daha ilk seneden itibaren bu ümidimiz uçup gitti. Herkesin beklediği huzur ve selamete ulaşmanın tam tersine huzursuzluk arttı" Bkz. *Sebilürreşad*, C:15, S:384, Yıl: 1334, s.352-355.

16) *Sebilürreşad*, C: 23, S:576, Yıl: 1339, s.42.

17) *Sebilürreşad*, a.g.s., s.44.

18) Sebilürreşad dergisinin her sayısında birkaç sayfa Türkiye dışındaki İslâm toplumlarından haber ve yorumlara ayrılmıştır. Doğu ve Batı Türkistan, Hindistan (Pakistan), K.Afrika, Amerika ve Avrupa Müslümanları hakkında bu sayfalarda çeşitli haber ve yorumlar yayımlanmıştır. Hatta o bölge insanların yazıları da dergide yayımlanmıştır. Bu durum Sebilürreşad'ın bütün sayılarında mevcuttur.

19) Arabacı, "Eşref Edip (Fergan) ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslâmcılık VI*, İstanbul 2004, İletişim yay. s.127-128

İsim Değişikliği: Sırat-ı Mustakim'den Sebilürreşad'a Geçiş

Sırat-ı Müstakim adıyla 182 sayı yayınlanan dergi, yaklaşık 4 yıl sonra 23 Şubat 1327 (8 Mart 1912)'de 183. sayıdan itibaren isim değişikliğine giderek Sebilürreşad adını almıştır²⁰. Bu durumu Eşref Edip şöyle açıklıyor: "*Sebilürreşad adını merhum Prens Abbas Halim Paşa'nın Heybeliada'daki selamlık köşkünde koyduk. M. Akif Bey ile beraber Abbas Halim Paşa, Kur'an-ı Kerim'den rasgele bir sayfa açtık -... vema ittebiuni ehdiküm illâ Sebilürreşad-*"²¹ ayeti çıktı. Biz de bu isimde karar kıldık."²²

Sebilürreşad Dergisi'nin 2. dönemi (1912-1925) siyasî, askerî, sosyal ve ideolojik açıdan en yoğun mücadelelerin yaşandığı bir safhayı kapsamaktadır. Her dönemde fikren ağırlıklı bir role sahip olan Sebilürreşad, II. Meşrutiyet'in fikir arenasındaki yaşama mücadelesini başarıyla verirken siyasî otoriteye karşı takip ettiği politikadan taviz vermemiştir. Bu yüzden İttihat ve Terakki Partisi tarafından 1912-16 dönemleri arasında iki kez geçici olarak kapatılmıştır. Devam eden Balkan Savaşları, tehlike sinyalleri veren I. Dünya Savaşı, Mütareke dönemi ve ardından gelen Millî Mücadele dönemi²³ Türk ve İslâm toplumları için tam bir yıkım olmuştur. İşte bu şartların yaşandığı bir dönemde Sebilürreşad, millilik vasfı daha ağır basmak üzere İslâmcı kimliği ön plana çıkararak âde-

20) Derginin Sırat-ı Müstakim adını bırakıp Sebilürreşad adını almasının gerekçesi, ne sözkonusu sayılarda ne de daha sonradan herhangi bir yazarın ifadelerinde yer almamıştır. Fakat derginin birinci döneminde İttihat ve Terakki Partisi'nin basına uyguladığı baskı döneminde iki sayı kapatılmış iken yasağı delmek için derginin 300. ve 301. sayıları *Sebilünneccat* adıyla çıkmıştır.

21) *Kur'an-ı Kerim, Mü'min Suresi*, 29. Ayet. Bu ayetin Türkçesi: "... ve ancak ben sizlere erişilecek hidayet yollarını gösteririm".

22) *Sebilürreşad*, C:10, Sayı:238, s.199-200.

23) Kurtuluş Savaşı olarak da bilinen Millî Mücadele, Türk milletinin verdiği bağımsızlık savaşıdır. Birçok tutsak topluma da örnek olan bu hareket, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı (1914-18) yenilgisi üzerine fiilen yıkılışının ardından liderliğini Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı ve Anadolu Türk halkının başlattığı bir *Müdafai-i Hukuk* hareketidir. 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından İtilaf Devletleri'nin antlaşmanın 7. ve 24. maddeleri gereği başlatmaları işgal hareketi, Türk halkının çeşitli millî direniş cemiyetleri ile bağımsızlık hareketi başlatmalarına ortam hazırlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı ile organize bir hareket haline gelen Millî Mücadele, Havza ve Amasya Genelgeleri'nin ardından yapılan Erzurum ve Sivas Kongreleri ile de bölgesel direniş özelliğinden çıkarak yurt çapında merkezi bir güç haline gelmiştir. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin kuruluşu ile siyasî sürece giren Millî Mücadele hareketi, devletleşerek Türk milletinin bağımsızlık mücadelesine siyasî bir güç katmıştır. İşgallere karşı direniş sağlayarak zaman kazandıran *Kuva-i Millîye*'nin *Düzenli Ordu*'ya dönüşümünün ardından kazanılan Batı Cephesi Muharebeleri, Doğu ve Güney Cephesi başarılarıyla birlikte yeni Türk devletinin uluslar arası alanda resmen tanınmasını sağlayacak olan süreci başlatmıştır. Özellikle bu süreç içerisinde 23 Şubat - 12 Mart 1921'de yapılan *Londra Konferansı*, 11 Ekim 1922'de *Mudanya Ateşkes Antlaşması* ve 24 Temmuz 1923'te *Lozan Konferansı* önemli diplomatik kazanımlar sağlayıcı tarihi olaylardır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İst 1996, İletişim yay; Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam yay. İst 1987; Temuçin Faik Ertan (Edit), *Atatürk ve T. C. Tarihi*, Ank 2001, Siyasal kit.; Adnan Sofuoğlu-Adil Dağıstan-Yusuf Sarıay, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 2001; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, TTK yay; Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, TTK yay, Ankara 1988; Doğan Avcioğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, Tekin yay İstanbul 1996, Semih Yalçın-Mustafa Turan-Mustafa Ekincikli-Şarika Gedikli, *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003.

ta gerek cephe, gerekse cephe arkasındaki sivil toplum bünyesinde psikolojik savaş vermiş ve mücadeleye morâl destekte bulunmuştur. O günleri yaşayanlar arasında yer alanlar o dönem şartlarını ifade ederlerken: “Sebilürreşad, hürriyetle beraber doğmuş, hürriyet ve istiklâl uğrunda çalışmış, Müslüman Türk milletinin vahdeti, yükselmesi izzet ve şerefi davasını bütün kudret ve kuvvetiyle müdafa etmiştir. Tefrika ve dalâlet yüzünden, azgınlık ve ihtiras yüzünden sefahet ve cehalet yüzünden memleketin maruz kaldığı facialarda milleti dağılmaktan, inhilâl ve izmihlâlden korumaya çalışmıştır”²⁴ denmektedir. Sebilürreşad’ın Çanakkale Savaşları sırasında yaptığı çalışmalar ise şöyle ifade edilmektedir: “Çanakkale Destanı’nu yazan, Müslüman Türk askerine âbide yapan Sebilürreşad’dır: Sana dar gelmeyecek mekberi kimler kazsın? Gömelim gel seni tarihe desem sığmazsın...”²⁵ Sebilürreşad, I. Dünya Savaşı’nda sadece Çanakkale Cephesi’nde faaliyet göstermemiştir. Aynı zamanda yayınlarını Suriye-Filistin, Irak, Mısır (Süveyş) cephehelerine dahi ulaştırmıştır. Hatta derginin ilk başyazarı olan Mehmet Akif, Türk-Alman ortak cephesi olan *Makedonya-Romanya-Galiçya Cephesi*’ne bizzat giderek Türk askerine morâl destekte bulunmuştur²⁶.

I. Dünya Savaşı’nın ardından Mütareke yılları olarak bilinen Mondros Mütarekesi’nin özellikle 7. maddesi uyarınca Türk yurdunun İtilaf Devletleri tarafından işgale maruz kalması Anadolu’da topyekün bir seferberlik yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Millî Mücadele yıllarına hazırlık niteliğindeki bu olaylar yaşanırken Sebilürreşad, Anadolu’nun çeşitli bölgelerine yayın merkezleri kurarak millî heyecanı uyandırmıştır. Sebilürreşad, Millî Mücadele döneminde çıkan 309 yayın organından belki de en etkin olanlarındanıdır. Dergi, kısa dönem içinde İstanbul, Kastamonu, Ankara ve Kayseri’de yayınlar yapmıştır²⁷. Bu dönem ile ilgili olarak Sebilürreşad, Balıkesir Zaganos Paşa Camii’nde millete yaptığı çağrıda: “Ey Cemaat-i Müslimin! Bugün herkesin uhdesine düşen vatanî bir vazife; dinî bir fariza vardır ki onu ifâ etmede zerre kadar ihmal göstermek câiz değildir. Düşman kapılarımıza kadar dayanmış, harim-i namus ve şerefimizi çiğnemek istiyor. Bu namert taarruza karşı koymak farz-ı ayn olduğu bir lahza hatırdan çıkarılmamalıdır”²⁸ demektedir. Görüldüğü gibi Sebilürreşad, yayın politikası olarak bir fikir dergisi olmasına rağmen şartlar gereği fikirlerini âdeta milletle beraber yaşayarak neşretmiştir. Böylece dergide Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde tartışılan kurtuluş akımlarından İslâmcılık ve Türkçülük, Sebilürreşad’ın yayınlarında bazen yazı heyeti ile

24) Eşref Edib, *Sebilürreşad*, C:11, Sayı. 251, s.2.

25) Sebilürreşad, a.g.s., s.2. *Çanakkale Şehitlerine* adlı Mehmet Akif’in bu şiiri ilk defa Sebilürreşad’da yayınlanmıştır.

26) *Sebilürreşad*, C:11, Sayı:252, s.12.

27) Arabacı, a.g.s., s.105.

28) *Sebilürreşad*, S:458, Yıl:12 Şubat 1336 (1920), s.186. Millî Mücadele döneminde Sebilürreşad, yurdun çeşitli merkezi camilerinde verilen vaaz ve hutbeleri derginin sayılarında yayınlamıştır. Fakat bu vaaz ve hutbelerin kimler tarafından verildiğine dair isim belirtilmemiş anonim olarak tüm halka maledilmeye çalışılmıştır. Bu arada Sebilürreşad’ın İstanbul’un işgali üzerine kısa süreli yayınlarını sürdürdüğü Kastamonu’daki vaaz ve hutbeler, şiir ve üsluba bakıldığında M. Akif tarafından verildiği ihtimal dahilindedir.

bazen milletle içiçe, bazen de cephelerde ya da camii kürsülerinde kendini göstermiştir. Diğer taraftan Yenileşme, Çağdaşlaşma, Modernleşme ve Batılılaşma gibi kavramları bir medeniyet ve kültür problemi olarak ele alan Sebilürreşad, yayınlarında bunu yansıtırken, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele’de Türk-İslâm toplumuna yönelik askerî taarruzunu Batı medeniyetinin tehlikesini teyit edici bir durum olarak göstermektedir. Dolayısıyla taklit edilmeye çalışılan ve millî hedef olarak belirlenen Batı medeniyetinin hiç de barış ve huzuru getirebilecek bir uygarlık olmadığı tezini işlemektedir. Bu konudaki fikirlerini Millî Mücadele’nin en yoğun yaşandığı zamanlarda da işleyen Sebilürreşad, İstanbul’da işgal kuvvetlerinin baskıları altında Millî Mücadele’ye destek vermek amacıyla Anadolu’ya geçerek Sevr Barış Antlaşması’nın Türk milleti için bir idam kararname-si olduğunu duyuracaktır. Bu çerçevede Sebilürreşad, Anadolu’daki ilk durağı olan Kastamonu Nasrullah Paşa Camii’nden millete şöyle seslenmiştir: “Ey Cemaat-i Müslimin! Milletler topla, tüfekle, zırhla, ordu ve tayyarelerle yıkılmaz. Milletler ancak ve ancak aralarındaki rabitaler çözümlenerek, kendi başının derdine düştüğü zaman yıkılır. Düşmanın bugün bizden istediği ne filan vilayet, ne de filan sancak değildir. İstedikleri; devletimizdir, dinimizdir, imanımızdır. Bizi mahvetmek için tertip edilen o Muahede-i Sulhiye (Sevr Barış Antlaşması) paçavrası parçalanmadıkça İslâm için, Türk için bu dünyada bekâ imkânı yoktur.”²⁹ Sebilürreşad’ın yayınladığı bu hitabeler kitap ve broşür şeklinde ordu kumandanları tarafından binlerce nüsha çoğaltılarak Doğu, Batı ve Güney Cephele-rine gönderilmiştir. Ayrıca Anadolu’nun bütün camilerinde, bütün toplantı merkezlerinde okunmuştur. Bu konuda Diyarbakır’da cephe komutanı olan Nihat Paşa’nın gönderdiği bir telgrafta: “Kastamonu’da Nasrullah Paşa Camii’nde irat buyurduğunuz hitabe Diyarbekir kasabasında tab’ ve teksir edilerek cepheye tevzî olunmuştur. Cenab-ı Hak mesai-i din ve vatanperveranenizi meşkûr eylesin”³⁰ denmektedir.

Sebilürreşad’ın Millî Mücadele’deki bu hizmetini takdir eden Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Sebilürreşad’ı Kastamonu’dan Ankara’ya davet eder. Derginin bütün cephele-re ve Anadolu halkına ulaştırılması amacıyla binlercesi basılarak dağıtılır³¹. Sebilür-reşad’ın İstanbul’dan Kastamonu’ya gelişinde şüphesiz İstanbul Hükümeti’nin ve İtilaf kuvvetlerinin uyguladıkları baskı ve sansür oldukça etkili olmuştur. Bu konu bir araştı-rmada şu şekilde açıklanıyor: “Padişah ve İşgalci güçlerin denetiminden basın olumsuz olarak etkilenmişti. Özellikle Anadolu’daki hareketin lehine yazıların çıkmasını engelle-mek için yeni düzenlemelere gidilmişti. Basın üzerinde denetim hem İstanbul hükümet-lerince hem de İstanbul’daki İtilaf devletleri temsilcilerince sürdürülmüştür. İtilaf dev-letlerinin İstanbul basınına kontrol etmeye yönelik çabaları oldukça etkili olmuş ve Mec-lis-i Vükela’da sansür heyetine daha dikkatli inceleme yapma imkanı verilmiştir”³².

29) *Sebilürreşad*, S:474, Yıl:25 T.sani 1336 (1920), s.256-258.

30) *Sebilürreşad*, S:468, Yıl:17 Şubat 1337 (1921), s.468.

31) *Sebilürreşad*, Mütareke ve Millî Mücadele dönemini kapsayan 1918-1922 arasında yayınlanıp cephele-re kadar devlet desteğinde gidebilen sınırlı yayın organlarından biri olmuştur.

32) Mustafa Yılmaz, “Cumhuriyet Devrinde Bakanlar Kurulu Kararıyla Yasaklanan Yayınlar (1923-1945)”, [http:// www.ait.hacettepe.edu.tr/arsiv/ysk.html](http://www.ait.hacettepe.edu.tr/arsiv/ysk.html)

Sözkonusu araştırma, Sebilürreşad'ın Mustafa Kemal tarafından Kastamonu'dan Ankara'ya davet edilmesi konusunu ise şöyle açıklıyor: "Millî Mücadele'yi yürüten Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki kadronun özellikle İstanbul'un Anadolu'daki hareketi İttihatçılıkla ve Bolşeviklikle suçlayan propogandalarına karşı halkı aydınlatmak ve onlara millî davayı anlatmak için basına duydukları ihtiyaç tartışma götürmez."³³ Basının Anadolu'ya daveti morâl değerlerin yanısıra, yukarıda da vurgulandığı gibi Anadolu harekâtının meşruluğunu sağlayabilme amacını da gütmektedir.

I. İnönü zaferinin ardından toplanan *Londra Konferansı*³⁴, TBMM'nin uluslar arası alanda resmen tanınmasını sağlamıştır. Bu arada Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı II. İnönü Savaşı'nın hazırlıkları devam ederken TBMM'de millî bir devlet olmanın gereği olan millî marş konusu görüşülüyordu. Sebilürreşad'ın yazar kadrosu içinde bulunan ve derginin ilk başyazarı olan Mehmet Akif'in yazdığı *İstiklal Marşı* adlı şiir 12 Mart 1921'de TBMM'de yeni Türk devletinin millî marşı olarak kabul edildi. Daha önce *Çanakkale Şehitlerine* şiirinde olduğu gibi *İstiklâl Marşı* da ilk defa Sebilürreşad'da yayınlandı³⁵. Millî Mücadele'nin en kritik anlarının yaşandığı Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı *millî kuvvetlerin* Kütahya-Eskişehir Savaşı'ndaki yenilgisi âdeta bir dönüm noktası niteliğinde idi. Türk orduları geri çekilmiş, Yunan ordusu Ankara yakınlarındaki Polatlı'ya kadar ilerlemişti. TBMM ve millî hareketin varlığı tehlikeye girmişti. Hatta TBMM'nin Kayseri'ye taşınması dahi gündeme gelmişti. İşte bu kritik zamanda özellikle Orta Anadolu'da çözülme emareleri belirince Sebilürreşad, halkın birlik ve bütünlüğünü sağlamak, ayrıca direncini artırmak için yayınlarına Kayseri'de devam etme kararı almıştır. Kayseri Mutasarrıfı Kemal Gedeleş, Sebilürreşad'ın nüshalarını Jandarma süvarileri ile bütün civar köy, kasaba ve kazalara yollamıştır³⁶.

İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgalinden sonra Sebilürreşad, başyazarı Mehmet Akif ile birlikte Nisan 1920'de İstanbul'dan ayrılıp Kastamonu'ya taşınmıştır. Dergi bu sırada 463. sayısında bulunuyordu. Kastamonu'da üç sayı çıktıktan sonra 13 Ocak 1921'de (25 K.Evvel 1336), Ankara'ya gelerek neşriyatını burada sürdürmüş, Ekim 1921'de ise Kayseri'ye naklolunan dergi, böylece Kastamonu ve Ankara'dan sonra Kayseri'de çıkmaya başlamıştır. Ancak Sakarya Zaferi'nden sonra dergi tekrar Ankara'ya taşınmıştır. Burada bir süre yayınına devam eden dergi, 1923 Mayıs'ında, üç yıl aradan sonra tekrar İstanbul'a dönerek orada yayınına sürdürecektir. Sebilürreşad, İstanbul'da yayın hayatına 1925 Mart'ına kadar devam edebilmiştir. 1925'in Şubat ayında ortaya çıkan *Şeyh Said Olayı*'nda tahrir edici yayın³⁷ yaptığı gerekçesi ile 6 Mart 1925'te dönemin *Ankara İs-*

33) Yılmaz, a.g.m.

34) Detaylı bilgi için Bkz. Sofuoğlu,-Dağıstan-Sarınay, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 2001; Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İst 1996, İletişim yay.

35) *Sebilürreşad*, 17 Şubat 1337, S:468, s.305.

36) *Sebilürreşad*, C:9, S:201, s.3.

37) Cumhuriyet'in ilanının ikinci yılında henüz geçiş dönemini yaşayan yeni Türk devletine yönelik eleştiri dozunu aşan çeşitli yayınlar yapılmıştır. Yeni sosyal ve siyasî sisteme adaptasyon problemi bu çeşit yayınlarla bütünlüğünce *Şeyh Said Ayaklanması* örneğinde olduğu gibi rejimi tehdit eden eylemlerin doğmasına da ortam hazırlanmıştır. İşte bu yayın organlarından biri olarak görülen Sebi-

İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanarak süresiz kapatılan Sebilürreşad, uzun bir aradan sonra dünyadaki demokratik şartların da zorlaması ve çok partili sisteme geçişten sonra 1948'de tekrar yayın hayatına başlamıştır. İlk çıktığı 1908'den kapatıldığı tarih olan 1925 Mart'ına kadar 641 sayı çıkan derginin ilk 182 sayısı Sırat-ı Mustakim adıyla cilt haline getirilirken, 183'ten 641. sayıya kadarki kısım da 25 cilt olarak koleksiyon haline getirilmiştir.

Sebilürreşad'ın 3. dönemi olan 1948-65 dönemi derginin yayın hayatına latin harfleriyle devam ettiği bir dönemdir. Sebilürreşad'ın 3. döneminde gerek yayınlarında işlediği konular, gerekse halk ve devlet ile olan ilişkisi önceki dönemlerinden farklıdır. I. Döneminde (1908-1912), II. Meşrutiyet'in fikrî kargaşasında İttihat ve Terakki'nin baskıcı tutumu altında, gayr-i müslim unsur ile çatışma içinde bulunan Sebilürreşad, II. dönemde (1912-1925) normal bir yayın çizgisi izlemekten ziyade devlet ve toplumun seferberlik şartları içinde milliyetçi-İslâmcı bir üslûp ile Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları içinde yeni bir toplum ve devlet çıkarma fikirlerini işlemiştir.

20. yüzyılın ortalarına doğru dünyada soğuk savaşın başlaması iki cephe halinde *Kapitalist ve Komünist blök* oluşmasına zemin hazırladı. Özgürlünü ve varlığını sürdürebilmenin yolunun bu iki cepheden birine katılımdan geçtiği³⁸ düşüncesi, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu birçok ülkeyi savunma psikolojisi içinde büyük devletlerin yanında olmaya zorlamıştı. Türkiye'nin tam demokratik ve çok partili hayata geçişi konusunda iç dinamikler kadar dış unsurların da büyük payı olduğu iddia edilen *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* adlı eserde, dış faktörler II. Dünya Savaşı'nın demokratik blök tarafından kazanılmasıyla açıklanırken; iç dinamikler olarak ise savaş yıllarında izlenen ekonomik politikalara karşı oluşan toplumsal tepkiler gösterilmekte. Ayrıca 27 yıllık CHP iktidarının ciddi bir yıpranma sürecine girerek halkın güvenini kaybettiği, millî egemenlik ilkesine inanan ve bunun gereği olarak artık tam demokrasiye geçilmesini savunan kitlelerin giderek artması gibi faktörlerin iç dinamikleri oluşturduğu iddia edilmektedir³⁹.

lürreşad dergisi de rejimi tehdit eden eylemleri hazırlayanları tahrik ettiği gerekçesiyle 4 Mart 1925'te çıkarılan *Takrir-i Sükun Kanunu* gereğince, 6 Mart 1925'te *Ankara İstiklal Mahkemesi* tarafından yayınlarına son verilmiştir. Bu konuda derginin hangi sayısındaki hangi yazının tahrik unsuru olduğuna dair bilgi ancak *Ankara İstiklal Mahkemesi* zabıtlarında olduğundan ulaşılamamıştır. Kapatılan dergi, 1948'de açıldığında da bu konuya değinilmemiştir. Fakat yaptığımız araştırmaya göre dergi, 1923-25 arasında -eski alışkanlıklarının etkisiyle- devleti ve toplumu siyasî, sosyal ve dini açıdan yönlendirici yayınlar yaparak etkilemeye çalışmıştır. İşte bu tarzdaki yayınlar Sebilürreşad'ın kapatılmasında etkili olmuş olabilir. Derginin bu tarzdaki yayınlarıyla ilgili detaylı bilgi için Bkz. *Sebilürreşad*, C:25, S:630 Yıl:1340; *Sebilürreşad*, C:25, S:631, Yıl:1340; *Sebilürreşad*, C:25, S:632, Yıl:1340; *Sebilürreşad*, C:25, S:640, Yıl:1341; *Sebilürreşad*, C:25, S:641, Yıl:1341.

38) II. Dünya Savaşı'nın ardından SSCB, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Doğu Almanya, Bulgaristan, Sırbistan gibi ülkeleri işgal yoluyla komünistleştirmişti. İşte bu durum dünyada bir çok devleti SSCB işgaline düşmemek için ABD, İngiltere ve Fransa gibi Demokratik cepheyi temsil eden kapitalist ülkelerin yanında olmaya zorladı. Türkiye de onlardan biri idi. Stalin dönemi Sovyet Rusya Türkiye'yi de tehdit ediyor Kars, Ardahan ve Boğazlar üzerinde nüfuz sahibi olmak istiyordu. İşte bütün bu şartlar Türkiye'yi artık sistemin yenilenmesi gerektiğine ve tek parti iktidarından tam demokrasiye geçmeye zorluyordu.

39) Sofuoğlu-Dağistan-Sarıay, a.g.e., s.159. Ayrıca bkz. Adnan Sofuoğlu, "Siyasal Partiler ve Demokrasi", 80. Yılında *Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi*, (Edit. Anzerlioğlu, Yonca-Doğaner, Yasemin-

Böyle bir ortamda yayın özgürlüğünü kazanarak 3. döneminde ilk sayısını Mayıs 1948'de çıkaran *Sebilürreşad*, daha önce olduğu gibi ayda iki sayı şeklinde yayını sürdürmeye başladı. *Sebilürreşad*'ın 3. döneminin ilk sayısının ilk makalesini kaleme alan Eşref Edip, "*Allah'ın İnayetiyle Sebilürreşad'a Başlıyoruz*"⁴⁰ başlığını kullanmıştır. Bu makalede kullanılan üslûp, *Sebilürreşad*'ın yeni dönemde de özellikle II. Meşrutiyet dönemindeki sert ve taviz vermez tutumundan farklı olmayacağını işaretini vermektedir. Bunda II. Dünya Savaşı'nda zafer kazanan demokratik cephenin tüm dünyaya yaymak istediği egemenlik, özgürlük ve tam demokrasi ilkelerinin de etkisinin olduğu bir gerçektir. *Sebilürreşad*'ın ilk yayın hayatına başladığı 1908'den itibaren derginin sahibi olmakla birlikte yayın politikası ile de bütünleşen Eşref Edip, özellikle derginin kapalı kaldığı 1925-1948 arası dönemde gerçekleşen inkılapları ağır bir tenkide tâbi tutmuştur⁴¹. Yeni döneminde dergi, üslûbundaki tavizsiz sert tutumunu her ne kadar değiştirmemişse de tenkit ettiği unsurlardaki hedef kitleyi tam resmetmemiş; eylemleri ve çözüm yollarını ön plana çıkarmıştır.

Sebilürreşad'ın Düşünce Sistemi ve İslâmcılık

İslâmcılık fikri, dünya Müslümanlarından bir İslâm birliği meydana getirme ideali olup, Osmanlılık fikrinin beklentiyi karşılayamaması üzerine Sultan Abdülaziz devrinde ortaya çıkan bir fikir akımıdır. Avrupalı siyaset bilimcileri buna *Panislâmizm* demişlerdir. II. Abdülhamit, *Panislâmizm*'i dolayısıyla İslâm birliği fikrini teoriden pratiğe dönüştürmüştür⁴². Yusuf Akçura, İslâmcılık fikrinin olumlu etkilerinin ağır basmasına rağmen zorluklarının da bulunduğunu uyarısını yapmaktadır. Bu zorluklar Osmanlı tebâsı arasında çatışmaların olması, dinî ve mezhep geçimsizliklerinin çoğalması, tebâsında Müslüman bulunan devletlerin İslâmcılık projesine engel olabileceği ihtimalleri Akçura'ya göre millî bir devlet projesinin gerçekleştirilebilirliğini daha mümkün kılmaktadır⁴³.

Bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak Osmanlılık hareketinin devamı olup Milletçilik ve bir ölçüde de Türkçülük cereyanının öncesi şeklinde ele alınabilecek olan İslâmcılık fikrinin, siyasî alandaki asıl konusu *İttihad-ı İslâm*'dir. Dolayısıyla burada Müslümanların hem düşünce, hem de siyaset ve devlet alanında bir birlik vücuda getirmek ve buna bağlı olarak birliği bozucu, geciktirici bütün faktörleri ortadan kaldırmak amaçlanmıştır. İslâmcılık fikrinin ortaya koyduğu en önemli iddia; İslâmîyet'in modern ihtiyaçları karşılayabilecek, gelişmeler karşısında insanın dünyaya bakışını tayin edilecek, değişimleri açıklayabilecek ve hayatın her alanına hakim kılınabilecek bir siyasî ve sosyal kuram olduğunu göstermektir. Aynı zamanda bu kuramın insana doğruyu, yanlışlı bildirerek, ona rehberlik etmek, toplum hayatının temel normlarını vererek yönete-

Gökgöz, Saime Selenga), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 2004. s.89-103.

40) Bkz. Eşref Edip, "Allah'ın İznine Sebilürreşad Yayınlarına Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, C:1, S:1, Yıl:1948, s.2.

41) *Sebilürreşad*, a.g.s., s.2-3.

42) Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK yay. Ankara 1991, s.7.

43) Akçura, a.g.e., s.8.

nin ve yönetilenin haklarını belirlemek olduğunu ortaya koymaktır⁴⁴. Görüldüğü gibi Batılı ideolojilerin ortaya koyduğu sisteme bir nevi alternatif olarak sunulmak istenen İslâmcılık akımı, İslâmiyet'in sadece uhrevî boyutunu değil; aynı zamanda dünyevî kurumsallaşmayı da sağlayabilecek yönünü dikkate sunmaktadır. İslâmcılık akımının ileri sürdüğü bir diğer iddia ise İslâmiyet'in bütün modern gelişmelere açık bir din olduğudur. Bu iddiaya göre; İslâmiyet, çağın yeniliklerine kolaylıkla uyum sağlayabilir. Manî-i terakki değildir; bizatihi terakkiyi emreder. Buradan hareketle İslâmcı düşünürler, Batı müesseselerinin alınmasına üstü kapalı olarak itiraz etseler de Batı'nın tartışılmaz bazı üstün özelliklere (bilim, teknik, medeni usuller vs.) sahip olduğunu kabul etmişler ve bu özelliklerin İslâm toplumlarınca alınmasının gereğini de inkâr etmemişlerdir⁴⁵. Sebilürreşad, Batı medeniyetinden İslâm dünyasının istifade etmesini millî terakkinin temini için gerekli görürken, aynı zamanda sözkonusu diğer aydınlar gibi Batı'nın üstünlüğünü kabul etme düşüncesine ortak oluyor ve Batı'dan istifade için uyulması gerekli esaslara şu şekilde dikkat çekiyor: "bizzat yaşadığımız tecrübeler kat'i olarak isbat etmiştir ki, Batı medeniyetinden hakikaten istifade edilebilmesi, onu aynen tatbik etmekle mümkün değildir. Şu halde takip edilmesi gereken yol; Batı medeniyetini millileştirmek olacaktır."⁴⁶

Görüldüğü üzere Sebilürreşad, Batı'nın maddî terakkisinin İslâm toplumlarının kendi kültürel kimliğiyle bütünleştirilmesi yönünde bir fikre sahiptir. Özellikle Sebilürreşad'ın Batı ile etkileşim kurulması gereği üzerinde durması Batı'ya karşı hayranlıktan değil; Batı medeniyetini çok iyi tanımış olma iddiasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Batı'nın her alandaki üstünlüğü karşısında savunma durumunda olan ve kendi kendini sorgulama sürecini yaşayan İslâmcı aydınlar, Batılı sisteme karşı İslâm'ı bir hayat sistemi olarak kabul ettirebilme mücadelesini vermek durumunda kalmışlardır. II. dönemde (1912-1925) Sebilürreşad'ın fikir ideoloğlarından olan Sadrazam Said Halim Paşa'nın kaleme almış olduğu eserler -özellikle *İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiyye*- bu amaca yönelik çalışmalarındandır. Buradan hareketle Sebilürreşad için *İslâm'ın bütün hayatı kuşatabilecek bir inanç sistemi olduğu* tezi üzerinde yayın politikalarını belirleyen İslâmcı bir dergidir diyebiliriz. Sebilürreşad, İslâm'ın siyasî, içtima ve ilmî boyutunu ön plana çıkarırken Batı'nın kültürel ve ahlakî etkilerine karşı manevî değerleri savunma durumunda kaldığı iddiasındadır. Siyasî dengelerin değiştiği bir dönemde Sebilürreşad, İslâmcı bir yayın organı olmanın gereğini alternatif çözümler üretmek yerine getirmeye çalışmıştır.

İslâmcı aydınlardan Cemaleddin Efgânî ve Fazlurahman'ın üzerinde durdukları İttihad-ı İslâm ve milliyetçilik konularıyla ilgili olarak S.Halim Paşa, Sebilürreşad'daki *İslâmlaşmak, İnhitat-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye ve Meşrutîyet*⁴⁷ adlı makalelerinde bu meseleye değişik yaklaşımlar getirirse de genel olarak Efgânî ve Fazlurrah-

44) Mümtaz'er Türköne, *İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim yayınları, İstanbul 1991 s.275-76.

45) Sadık Albayrak, *Türkiye'de İslâmcılığın Doğuşu*, Risale yay. İstanbul 1989, s.199-201.

46) *Sebilürreşad*, C:15, S:378, Yıl:1334, s.255-257.

47) *Sebilürreşad*, C:19, S:493, Yıl:1338, s.260-265.

man ile paralellikler taşıdığı söylenebilir. Efganî'ye göre İslâm ülkeleri tek tek millî kuruluş hareketlerini gerçekleştirdikten sonra *İttihad-ı İslâm* fikri vücut bulma şansına sahip olacaktır. Bunun tersi doğru ve gerçekçi değildir⁴⁸. Yine aynı şekilde Fazlurrahman'a göre Cemaleddin Efganî'nin düşüncesi modern bir çağrı niteliğindedir. Çünkü günümüzde her Müslüman devlet kendi öz varlığının derinliğine dalmalıdır. Bu durum bütün Müslüman devletlerin yaşayan bir cumhuriyetler ailesini kurabilecekleri zamana kadar devam eder⁴⁹. Sebilürreşad'daki yazılarında S.Halim Paşa ise bu konu ile ilgili olarak: Milliyet, gerek belirli bir muhitin mahsulü olmak, gerekse bir hayat gereği olmak bakımından ortadan kalkacak değildir. Milliyetçilik cereyanının gelecekte beynelmilelci cereyan içinde kaybolacağını hayal ve iddia etmek de pek gülünç olur. *Beynelmillelci*, aynı cemiyete mensup fertler arasında bağları ve münasebetleri tanzim eden ahlâk kaide-lerinin, çeşitli milletler arasındaki münasebetlerinin yumuşamasını sağlamaktan ibarettir. Dünyadaki İslâm topluluklarının en mükemmel teşkilatı milletlere ayrılmış şeklidir⁵⁰. Oysa Sebilürreşad'ın milliyetçilik ve İslâmcılık hakkındaki düşünceleri ilk döneminde tamamen farklıdır. Dergi, İslâm toplumları için en mükemmel teşkilat olarak görülen *milletlere ayrılmış millî devlet* olgusunu değil; *ümme*t esasına dayanan *İttihad-ı İslâm* fikrini şu cümleleriyle savunmaktadır: İslâm âlemi büyük bir ailedir. Onu meydana getiren milletler bu soylu ailenin çeşitli şubelerini teşkil ederler. Bu şubelerin iki türlü vazifesi vardır. Biri her şubenin kendine has özel vazifeleri, diğeri de başka şubelere karşı olan vazifeleridir. Bunlardan ikincisinin yerine getirilmesi birincinin yapılmasına bağlı olduğundan özel vazifeler genel vazifelerden önce gelir. *İslâm birliği* kâinattaki birliğin bir benzeridir. Aynen kâinattaki sayısız kuvvetlerin ve unsurların içinde buldukları ahenk gibi⁵¹. Sebilürreşad, bu ifadeleri ile İslâm toplumundaki birlik ve beraberliğin esasını oluşturan *ümme*t şuuruna vurgu yaparken, buna dayanak olarak: Osmanlı Devleti'nin kuruluş esaslarının çok özel bir mahiyet taşıdığını, bu devleti teşkil eden milletlerin ırk, lisan ve millet olma bakımından gösterdikleri farklılıktan büyük bir siyasî teşekkülün meydana geldiğini, Osmanlı siyasî birliğinin Avrupa Hıristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil; İslâm birliği ve kardeşliği esasına dayandığını⁵² gösteriyor.

Böylece Sebilürreşad, I. yayın döneminde (1908-1912) İslâm birliği için millî unsurlardan ziyade İslâm kardeşliğini (*ümme*t şuuru ve uhuvvet) esas alarak, İslâm toplumları için milliyet esasının önemine değinmeyecek kadar milliyet meselelerine ilgisiz kalırken, II. yayın döneminde (1912-1925) biraz da şartlar gereği fikirlerinde farklılıklar göstermiştir. Aslında buna farklılık değil de fikir zenginleşmesi demek daha uygun olabilir. Dergi yayınlarında bu dönemde millî unsurlara önem vermiş ve bir derece milliyetçiliğe yaklaşarak İslam toplumunda *milletlere ayrılmış millî devlet* sistemini fikir olarak iş-

48) Bkz. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi*, C. III, İstanbul 1988, Cem yay, s.340.

49) Fazlurrahman, *İslâm*, (Çev. Mehmet Aydın), Ankara 1991, Selçuk yay. s.285-288.

50) *Sebilürreşad*, C:19, S:493, Yıl:1338, s.264-265.

51) *Sebilürreşad*, C:15, S:376 Yıl:1334, s.215-216.

52) *Sebilürreşad*, a.g.s., s.215-216.

lemeye başlamıştır⁵³. Dolayısıyla İslamcılık akımı, Sebilürreşad'da fikren değişime uğrayarak *ümmetten millete* geçiş sürecine girmiştir. Bu değişim Sebilürreşad'ın çağın gerektirdiği fikir değişikliklerine açık olduğu ve fikir taassubuna düşmeme çabası olarak da değerlendirilebilir.

Sonuç *

II. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü ortamında yayın hayatına başlayan Sebilürreşad, 1908'den 1912'ye kadar Sırat-ı Mustakim adını kullanmış, ardından Sebilürreşad adıyla yayınlarına devam etmiştir. Dergi ilk dönemlerindeki fikir ve ideoloji karmaşasının en buhranlı anlarında toplumu İslâmî değerler doğrultusunda bilgilendirme yoluna giderken, gayr-i müslim unsurun da içinde bulunduğu basın dünyasında bir taraftan İslâm'a yönelik tahkir ve tezyif edici tavır ve davranışlara tepki göstermeye çalışmış, bir taraftan da I. ve II. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve ardından Millî Mücadele dönemlerinde dinî ve millî değerlerle hazırlanmış sayılarını cephelere taşımıştır. 1908'den 1965'e kadar çeşitli kesinti dönemleri hariç uzun bir yayın hayatı yaşayan Sebilürreşad, takip ettiği İslamcılık fikrini yayın politikasına da uyarlamış, üslup ve çizgisinden taviz vermeyen tutumu nedeniyle gerek İttihat ve Terakki döneminde iki yıl (1916-1918), gerekse Cumhuriyet döneminde (1925-1948) kapatma cezası yaşamıştır. Özellikle Cumhuriyet dönemindeki kapanış süresi 22 yıl gibi uzun bir süre olmasına rağmen 1948'de tekrar yayın hayatına dönmesi derginin fikirlerindeki sürekliliği ve kararlılığı göstermesi açısından dikkate değer.

Sebilürreşad takip ettiği yayın politikasında gerek İslâm'a yönelen eleştirilere, gerekse karşılaşılan sosyal ve siyasî problemlere geleneksel İslamcı anlayışla, dolayısıyla reaksiyoner bir tutumla değil; problemi tahlil ederek çözüm üretici, öğretici ve bilgilendirici bir metot takip etmiştir. Sebilürreşad'ın bu tavrı birçok klâsik İslamcı aydının yaptığı gibi özellikle Batı'ya karşı tepkici ya da savunmacı ve eziklik psikolojisiyle gösterilen tavırdan farklıdır. Batı karşısında geri kalış, Osmanlı aydın sınıfında ya teslimiyetçi ya da tepkici bir aydın tipi doğurmuştur. Özellikle bu dönemden sonra Osmanlı Batıcı aydın daha radikal bir tavırla Batılılaşmaya yönelirken, diğer taraftan muhafazakar aydın ise reddedici, tepkisel bir tutum geliştirmiştir. Bu durum II. Meşrutiyet'in yayın patlaması yaşanan döneminde de görülürken arada çıkan istisnalar aydın ve halk kesiminin teveccüh kazanmasını sağlamıştır. Bunlardan biri olan Sebilürreşad'ın zaman zaman üslûbundaki sertleşmelere rağmen öğretici, eğitici ve alternatif sistem önerici yayın politikasından uzaklaşmama çalıştığı görülmektedir.

53) Bu konuda Sebilürreşad'ın sayfaları özellikle Rusya'dan İstanbul'a gelen yazar, şair gibi millî hassasiyeti olan aydınlara açılmıştır. Bunlar arasında İsmail Gasprıralı, Abdürreşit İbrahim, Ayaz İshakî, Ağaoglu Ahmet sayılabilir. Hatta bu süreçte Türklük âlemi üzerine çalışmaları olan araştırmacılar Sebilürreşad'ın katkıları ile *Dar'ül Fünun* ve *Mekteb-i Mülkiye* binasında bir araya gelerek bir *Türk Derneği* oluşturmuşlardır. Bu derneğin amacı Türklerin tarihî eserlerini, tarihlerini, dil, edebiyat, etnoğrafya ve toplumsal yapılarını ortaya çıkararak dünyaya tanıtmaktır. Sebilürreşad ise bu derneğin *vasıta-i neşr-i efkârı* görevini üstlenmiştir. Bunu yaparken de Türkçe'nin sadeleşmeyle fesâhet ve zerâfetini kaybetmeyeceği görüşünü benimsemiştir. Bkz. Caner Arabacı, "Eşref Edip (Fergan) ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslamcılık VI*, İstanbul 2004, İletişim yay. s.127-128.

Sebilürreşad, özellikle 2. döneminde dolayısıyla 1912-1925 arasında yeni bir toplum ve yeni bir devlet kurma fikirlerini işlemesi tesadüfî değildir. Bu dönem Balkan Savaşlarının, I. Dünya Savaşı'nın, Mütareke döneminin, Millî Mücadele'nin ve Cumhuriyet döneminin yaşandığı, sosyal ve siyasî olarak topyekün bir değişimin olduğu yıllardır. Milliyetçi-manevî değerleri ön planda tutan dergi, Osmanlı'da bir istikbâl olmadığını gördüğünden Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'yi desteklemiştir. Sebilürreşad'ın en orijinal ürünlerini verdiği yıllar sözkonusu 1912-1925 arasındaki seferberlik dönemleri olmuştur. Batı medeniyetinin özellikle siyasî ve sosyal sistemine karşı İslâm toplumunun inanç temeli üzerine ahlak yapısının oturduğunu ve bunun da üstüne İslâm'ın sosyal ve siyasî yapısının inşa edilerek fertten topluma ve devlete uzanan çizgide İslâm'ın bir bütün olduğu ileri sürülmüştür. O dönemde dergide bu fikirler daha çok S. Halim Paşa, Eşref Edip ve Mehmet Akif tarafından işlenmiştir. Sebilürreşad, eskiyi isteyen ve Osmanlı'nın varlığının tartışılmazlığını kabul eden bir anlayışta değildir. Onun ideali milletin değerlerinden sapmayan milletle bütünleşen millî bir devlettir. 1908'de ilk çıktığı zamanlar millî devletten çok ümmetçi bir çizgide bulunan Sebilürreşad, I. Dünya Savaşı'nın ardından İslâm toplumlarının her birinin tek tek millî devletler kurması fikrini benimserken ittifakların siyasi değil; sosyo-kültürel ve dinî temelli olmasının önemini vurgulamıştır⁵⁴.

Sebilürreşad'ın Batılılaşma olayına sadece bir yenilik ve değişim olgusu olarak değil; bir medeniyet olayı olarak bakmış olması derginin tüm İslâm coğrafyasıyla ilgilenmesini sağlamıştır. Hatta bu konuda *İslâm Âleminde Haberler ve Hadiseler* başlığı altında konu işlemesi imparatorluk geleneğinin bir uzantısı olduğu kadar esaret altında bulunan İslâm milletlerinin bağımsızlığı ile yakından ilgilendiğini göstermektedir. Kısaca Sebilürreşad için millî ve manevî değerleri yayın politikasının esası yaparak toplumu bu yönde değişim ve dönüşüme tâbi tutan dergidir denebilir.

54) İslâm toplumlarının her birinin ayrı ayrı millî devletler kurmaları gerektiği fikrini Sebilürreşad daha çok Said Halim Paşa, Cemaleddin Efgani ve Eşref Edip işlemiştir.